ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

[Զեկուցագրիս առիթով մի քննադատական նամակ եմ ստացել իմ կուսակցական ընկեր ու անձնական բարեկամ NN-ից, որին եւ պատասխանել եմ երկարօրէն:

Աւելորդ չը համարեցի ներկայացնել ընթերցողին — մի քանի կրճատումներով — նաեւ այդ իմ նամակ-պատասխանը, քանի որ սա նոյն հիմնական մտքերի զարգացումն է, լրացումը ու լուսաբանութիւնը: — Ե. Ռաջ.:]

Սիրելի NN

Ստացայ Ձունիս 2 թուակիրդ։

Մխիթարական է ինձ համար, որ դու — ինչպէս գրում ես — չես հետեւել ուրիշների օրինակին ու իմ ղեկուցմանը չես տուել ad hominem մեկնութիւններ։

Գլխի եմ ընկնում, թէ որոնք են այդ մեկնութիւնները...

Ո՞վ գիտէ, գուցէ եւ իրաւացի են մեկնաբանողները. չէ՞ որ homo sum et humani nihil ... մնացածը գիտես (շատ էլ վստահ չեմ իմ լատիներէնի վրայ)։

Դու ինքդ յաւականացել ես նրանով միայն, որ կասկածել ես իմ մտաւոր առողջութեան մասին։

Գուցէ դու էլ իրաւունք ունես, ինչպէս կ'ասէր այդպիսի դէպքում Նասրէդդին Հոջան. մեր ապրումներից յետոյ ո՞վ յանդգնութիւն կ'ունենայ պարծենալու, թէ պահել է անխախտ իր մտքի կատարեալ հաւասարակշռութիւնը։

Բայց՝ լարոյական մնանկութիւն թէ մտքի տկարութիւն — մթէ արգումենտներ են սրանք՝ իմ թեղերի դէմ։

Գրում՝ ես, թէ իմ "դամբանականը" կազմած է "այնպիսի խնամքով ու այնքան տրամաբանական հիմնաւորումներով"...

Գիտե՞ս ինչն է պատճառը։

Այն, որ "պարապ վախտի խաղալիք" չի եղել իմ ղեկուցումը, "взгляд и нѣчто". որ այդ երկար գրութեան մէջ չկայ մի միտք, որ տասն անգամ վերաքննած չը լինեմ ու չկայ մի խօսք, որ տասն անգամ կշռած չը լինեմ գրելուց առաջ։

Համաձայնիր որ՝ ինչպէս ասում էր խորիմաստ Պոլոնիուսը Համ-

լեռի մասին՝ եթե սա խելագարություն է, յամենայն դեպս այստեղ կայ ինչ որ սիստեմ...

Իրաւունք չունեի սպասելու, որ իմ "տրամաբանական հիմնաւորումների" հակադրուեն նոյնպէս տրամաբանական կամ՝ առհասարակ՝ ո՛ եւ է կարգի հիմնաւորումներ եւ ոչ սոսկ գուշակութիւններ իմ բարոյական ու մտաւոր վիճակի մասին։

Բայց դու գրում ես, որ "Խորհրդաժողովում ոչ ոք չը փորձեց գնահատութեան ենթարկել" իմ տեսակէտները։

Ինչո՞ւ։

. . . . . .

Ես մի քիչ աւելի լաւ կարծիք ունեմ իմ ընկերների մասին, քան նրանք՝ իմ մասին եւ չեմ ուզում ենթադրել ոչ թուլութիւններ ad hominem, ոչ իսկ մտային վատառողջութիւն. բայց կարծում եմ որ շատ էլ հեռու չեմ լինի ճշմարտութիւնից, եթե մտածեմ թե ժողովի անդամները տարուած են եղել կուսակցական նեղսրտութիւնով ու նեղմտութիւնով։

Անհամեստութիւն մի համարի, եթե ասեմ, որ ինքս աղատ եմ այդ կարգի թուլութիւններից։

Ես կուսակցական մարդ չեմ (բառի նեղ իմաստով) ու երբեք էլ չեմ եղել. եւ այդ է պատճառը, որ այնքան տարի մեկուսի եմ մնացել կուսակցութեան մէջ։ Պարզապէս մի հայ մարդ եմ եղել ես, հայ հայրենասէր... Ահա մի վարկաբեկուած բառ, որ ենթարկուած է եղել այնքան անարգանքի, այնքան ծաղրանքի։ Բայց ճշմարտութիւնն այն է, որ այդ է իմ էութիւնը։ Ես սիրում եմ հայ-հայրենիքն ու հայ-ժողովուրդը — այդ աղքատ, աւեր, անհամբոյր, դաժան երկիրն ու այդ տգէտ, կեղտոտ, ծածկամիտ, եսամոլ ու չսհանէր ժողովուրդը։ Սիրում եմ ոչ թե առաքինութիւնների համար, այլ իր բոլոր արատներով ու ախտերով հանդերձ։

C'est plus fort que moi, կ'ասէր ֆրանսիացին։

Սիրում եմ, որովհետեւ ինքս նրա անբաժին մասն եմ դարձել ինձ — ոսկրը ոսկրից ու արիւնը արիւնից — կապել եմ իմ անձնական բաղդը նրա հաւաքական բաղդի հետ։

Ցիշում ես մի խօսակցութիւն, որ ունեցանք դու ու ես մեր երկար ճամբին։

Դու ասէր, որ քո կապակցութիւնը հայ ժողովրդի հետ զուտ ուղեղային է, որ գիտակցութիւնն է ու պարտաճանաչութիւնը, որ լծել են քեզ՝ նախ կուսակցական, ապա եւ պետական աշխատանքին։ Իսկ ես՝ դրան հակառակ՝ ասի, որ իմ կապը օրգանական է։

Չը գիտեմ, թե դու ոնրան ճիշտ ես վերլուծել քո հոգին. բայց իմ վերաբերմամբ՝ ճիշտ է իմ ասածը։

Հայ մարդն է, որ խօսում է իմ մէջ — ահա սմբողջ բացատրութիւնը իմ մտքի ուղղութեան. ուրիշ դաղտնիք մեք որոնի, կը սխալուէք։ Հայ մարդն է, որ դատում է իմ մէջ, կշռում, համեմատում ու ընտրութիւն անում։

Կուսակցութիւնը ինձ համար արժէք է ունեցել այնչափ միայն, որչափ ընդունակ է եղել վարելու մի որոշ դատ — ոչ աւելին։ Ինքն ըստ ինքեան՝ իմ պաշտամունքի առարկայ չի եղել կուսակցութիւնը։ Ես միշտ այն համոզմունքն եմ ունեցել, որ շաբաթն է հիմնադրուած մարդու համար եւ ոչ մարդը՝ ստեղծուած շաբաթի համար։

Շատ banal խօսք է ասածս ու ոչ ոք հակառակը չի ասի, ի հարկէ։ Չի ասի, այո՛. բայց արդեօք չի անի (անգիտակցօրէն ու ակամայից)։

Այնքան էլ հեշտ բան չէ՝ աղատ մնալ կուսակցական կաշկանդումներից։ Երկարամեայ կուսակցական կեանքը կաղապարում է մարդու հոգին կուսակցական կաղապարով, մարդ կուսակցօրէն է մտածում, կուսակցօրէն ըմբռնում ու կուսակցօրէն լուծում բոլոր խնդիրները։

Աւելին եւս. կուսակցութիւնը՝ սոսկ միջոց լինելու փոխարէն՝ դառնում է կամաց-կամաց ինքնանպատակ, դատը ստորադրւում է իրան ծառայելու կոչուած օրգանին ու կուսակցական գործունէութիւնը դառնում է կուսակցականի համար մի տեսակ վիէչակ (ներիր այս կոպիտ արտայայտութիւնը, ուրիշ բառ չեմ գտնում՝)։

Ցիշում եմ մի խօսակցութիւն, որ տարիներ առաջ ունեցել եմ լուսահոգի Ռոստոմի հետ։ Պարսկական յեղափոխութեան սկիզբներում էր։ Խօսում էինք մեր մասնակցութեան մասին այդ յեղափոխութեան մէջ։ Ես պնդում էի, որ Պարսկաստանում դաշնակցութիւնը բան չունի անելու եւ որ մեր հրապարակ գալը այնտեղ՝ պարզ աւանտիւրա է...

— Լաւ, վրայ բերեց յանկարծ Ռոստոմը, Ռուսաստանում յեղափոխութիւնը խեղդուած է, Տաճկաստանում համաձայնութեան ենք եկել Իթթիհատականների հետ, Պարսկաստանում էլ՝ ասում ես չը պիտի խառնուենք կռիւներին… Հապա մենք ի՞նչ անենք:

Հարցը դրեց կատակի ձեւով, իրան յատուկ անուշ ժպիտը երեսին։ Բայց դու հասկանում ես, որ այդ կատակի տակ թաքնուած էր մի խոր հոգեբանական իմաստ եւ որ Ռոստոմը — գերազանցօրէն կուսակցական մարդ — իր հոգու անթափանցելի խորքերում լիօք ունէր այդ անհանգստացուցիչ հարցը։

Անհատապէս ինձ համար այդպիսի երկեք գոյութիւն չի ունեցել ու այսօր էլ չունի։ Հռովմը ինձ համար շատ աւելի թանգ է, քան կեսարը — աւելի ճիշդը՝ կեսարը թանգ է այնչափ միայն, որչափ նա պէտք է Հռովմին։

Երբ ես տեսնում եմ, որ տուեալ պայմանների մէջ Հայաստանն ու հայ ժողովուրդը պէտք ունեն բոլշեւիկներին, ես ասում եմ առանց տատանումների. թո՛ղ տանք բոլշեւիկներին, այսօր նրանց է պատկանում իրաւունքը, որովհետեւ նրանք միայն կարող են փրկել դրութիւնը։

Խորհրդաժողովը չի ուզեցել նոյն իսկ քննութեան առնել այս առաջարկը։

Ինչո՞ւ։

Որովհետեւ, սիրելի NN, ժողովականները — ամէն մէկը առանձին, լռելեայն ու թերեւս անգիտակցօրէն — հարց են տուել հոգիների խորքերում. հապա մե՞նք ինչ անենք…

Այդ զահրումար “մենքն„ է, որ՝ ըստ իս՝ կաշկանդել է խորհրդաժողովի միտքը։

Եւ ովքե՞ր ենք “մենք„ — այսինքն նրանք, որոնք իրօք ապրել են անցեալում կուսակցական կեանքով եւ այժմ իրօք բան չեն ունենայ անելու…

Վերջի հաշւին, մի քանի տասնեակ, առ առաւելն՝ մի քանի հարիւրակ մարդ։

. . . .

. . . .

—

ինչու համար եմ գրում այս նամակը։

Եթէ իմ դիագնօզը ճիշտ է, ապա ուրեմն ոչ մի կոչ, ոչ մի դատողութիւն չեն կարող յաղթել ինքնագոյութիւնը պաշտպանելու անխորտակելի բնազդին։ Ես չեմ կարող համոզել քեզ, քանի որ այստեղ համոզումները չեն որ բաղխել են իրար, այլ մի ուրիշ, աւելի զօրեղ բան։

Եւ համոզելու համար չէ, որ գրում եմ, այլ պարզապէս ուզում եմ, որ ճիշտ հասկացած լինես ինձ։

Ի հարկէ, կարելի է հարցնել դարձեալ, թէ ո՞ւմ կամ ինչի՞ համար հարկաւոր է, որ դու ինձ ճիշտ հասկացած լինես եւ ի՞նչ վնաս, եթէ սխալ մեկնութիւններ տուած լինես զեկուցագրիս… Ահա այս դէպքում տեղին կը լինէր յիշել ad hominem շարժառիթները. այն խիստ-ընկերական ու խիստ-բարեկամական կապերը, որ կապում են ինձ քեզ հետ, բացատրելու պահանջ են առաջադրում։ Իմ այս գրութիւնը նոյնքան “աննպատակ„ է, որքան եւ քո Ցունիս 2 ի նամակը. նպատակ չկայ, կայ միայն որոշ հոգեկան պահանջ…

Գուցէ եւ մի ուրիշ բան. գրելով քեզ, ես այն զգացումն ունեմ, որ կարծես դիմում եմ՝ քո գլխի վրայով՝ մի բազմամարդ լսարանի, որ կարիք ունի լուսաբանութիւնների։

—

Նորից եմ կարդում նամակդ։

Հասկանում եմ, որ մի նամակի մէջ չէիր կարող սպառել այն բոլոր խնդիրները, որ ես շօշափել եմ իմ ընդարձակ զեկուցագրի մէջ։ Հասկանում եմ նաեւ, որ գրածդ քի՛չն էլ չէիր կարող պատճառաբանել հանգամանօրէն։

Բայց չէ՞ որ գլխաւորը, էականը ասել ես արդէն, գործի ես դրել ամենից զօրաւոր արգումենտացիադ իմ հիմնական թեզի դէմ…

Եւ ահա մտածում եմ տարակուսած. մի՞թէ այս մարդը չի՞ տեսնում, թէ որքան խախուտ, որքան թոյլ ու անհամոզեցուցիչ են իր արգումենտները։

—

Դու համաձայն չես ինձ հետ, թէ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը «որոշ քաղաքական վիճակ ստեղծելու համար ծնած մի կազմակերպութիւն է եւ ոչ հեռաւոր սոցիալական ձգտումների տէր կուսակցութիւն», բայց՝ կանգնելով նոյն իսկ իմ տեսակէտի վրայ՝ հարց ես տալիս ինձ. ինչ հիմքեր ունեմ պնդելու, թէ Դաշնակցութիւնը վերջացրել է արդէն իր միսիան. չէ՞ որ Հայաստան այսօր էլ անկախ պետութիւն չէ։

Հարցդ ցոյց է տալիս, որ հարկաւոր ուշադրութեամբ չես լսել զեկուցումս կամ ես չեմ կարողացել լաւ արտայայտել։ Քո հարցը ես դրել եմ ու պատասխանն էլ տուել (ճիշտ է, որ զեկուցագիրս Խորհրդաժողովում ընթերցանելի անելու համար հարկադրուած եմ եղել առ հասարակ կարճ կտրել, սեղմ արտայայտել)։

Ասեմ նորից։

Դաշնակցութիւնը սպառել է իր անելիքը ոչ այն մտքով, որ հասել է արդէն նպատակին, իրականացրել է իրան ծնունդ տուող իդէալը (իդէալը, ինչպէս եւ մաթեմատիկական «սահմանը» փոփոխական մեծութիւնների համար, միշտ մնում է առաջը. նրան կարելի է մօտենալ, բայց երբեք՝ հասնել), այլ այն մտքով, որ Դաշնակցութիւնը անցել է մի որոշ ճամբայ, բերել է իր կեանքի գործը մինչեւ մի որոշ կայան, որից դէնը ինքը այլեւս անզօր է առաջնորդելու։

Թոյլ տուր մի պատկերաւոր լուսաբանութիւն։

Մասիսի լեռներից ու Արագածի բարձունքներից մենք իջել ենք Արարատեան դաշտը։ Մենք անցել ենք այնպիսի ճամբաներ, ուր կարող էր առաջնորդել միայն լեռնեցու «վըռըշիկը». անցել ենք հայդուկային փոքրիկ խմբերով, գիշերային խորհրդաւոր մթութեան մէջ, թաքնուելով ձիւների մէջ ու ժայռերի տակ. նահատակուել ենք այդ դաժան ճամբու վրայ, նահատակել ենք մեզ հետ եւ հայ ժողովուրդը, բայց միշտ առաջ ենք գնացել, սերմանելով մեր շուրջը ազատութեան կենսաբեր ferment-ը։

Արիւնաքամ եւ ուժասպառ, բայց վերջապէս իջել ենք լայն դաշտը ու նոր հորիզոններ ենք տեսել մեր առջեւ։

Արարատեան դաշտը — առաջին մեծ կայանն է մեր երկար ճամբու վրայ։

Բայց այստեղ բախւում ենք նոր կարգի ուժերի հետ եւ պայքարի պայմանները միանգամայն տարբեր են այստեղ։

Հետեւակի «վըռըշիկը», հայդուկների «խումբը» եւ մեր տղաների «տասնոցը» անզօր են այնտեղ, ուր բանում է երկաթուղին, շարժւում են բանակներ ու խօսում է արագաձիգ թնդանօթը։ Ուրիշ է обстановка-ն, ուրիշ է մասշտաբը, ուրիշ պիտի լինեն եւ կռւի մեթոդները։

Մի կարծիր, թէ մենք — իբրեւ կուսակցութիւն — կարող ենք յարմարուել նոր պայմաններին ու փոխել հին մեթոդները։ Պետութիւն վարելու մեր երկու եւ կէս տարւայ փորձը ցոյց տուեց, թէ որքան կաշկանդուած ենք անցեալով եւ որքան անզօր ենք մեր իսկ դէմ։ Երեսուն տարւայ կուսակցական կեանքը դրել է մեր վրայ իր անջնջելի դրոշմը՝ հաստատել է աւանդներու սովորութիւններ, մտածելու ու գործելու եղանակներ, որոնցից մենք չենք կարող ազատուել։

Իսկ ամենից գլխաւորն այն է, որ այսօր մենք գործ ունենք Խորհրդային Ռուսաստանի հետ։ Սա ամենամեծ ու վճռական ուժն է մեր հանդէպ կամ մեր կողքին։

Անցեալում մենք մի բոպէ միամտութիւն ունեցանք կարծելու, թէ կարող ենք ազատագրուել ռուսական հեգեմոնիայից ու յենարան գտնել Արեւմուտքում։ Այսօր այդպիսի յոյսերով տարուելու իրաւունք չունենք այլեւս։ Մեր միակ յենարանն այսօր՝ Խորհրդային Ռուսաստանն է, կռուել նրա դէմ չենք կարող ու՝ եթէ կարողանայինք էլ՝ չը պիտի կռուէինք, որովհետեւ նա պէտք է մեզ, — պէտք է ոչ իբրեւ սոցիալական կամ պետական ձեւ (կոմմունիզմ ու դասակարգային դիկտատուրա) այլ իբրեւ քաղաքական ուժ։

Հայաստան պիտի դաշնակցի Խորհրդային Ռուսաստանի հետ, ուրիշ ելք չունի այլեւս։

Իսկ դու գիտես, որ մեր կուսակցութիւնը չի կարող դաշնակցել բօլշեւիկեան իշխանութեան հետ — թէկուզ այն մի հատիկ պատճառով, որ բօլշեւիկները չեն ուզում ճանաչել մեզ, իսկ մենք կարողութիւն չունենք ճնշում գործ դնելու նրանց վրայ — ճանաչել տալու մեր արժէքը, որոնել տալու մեր բարեկամութիւնը։

Հայ բօլշեւիկներն են, որ պիտի դաշնակցեն Ռուսաստանի հետ, իսկ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը պէտք չէ այլեւս Հայաստանին։

Ահա թէ ինչ մտքով մեր կուսակցութիւնը վերջացրել է իր միսիան, անելիք չունի այլեւս ու վերջ պիտի դնի իր գոյութեան։

—

Ծիծաղելի է թւում քեզ իմ այն խօսքը, թէ հայ բոլշեւիկները մեր ժառանգներն են (անշուշտ, իրանք բոլշեւիկները էլ աւելի կը ծիծաղէին, եթէ լսէին այդ խօսքը)։

Իսկ ինձ — չեմ ասում՝ ծիծաղեցնում է, այլ զարմացնում է ձեր երկուսի անհասկացողութիւնը, որովհետեւ մի պարզ ճշմարտութիւն է իմ ասածը։

— Հրաժարիմք ի սատանայէ, բացականչում է դաշնակցականը, լսելով բոլշեւիկի անունը։

— Հրաժարիմք ի սատանայէ, բացականչում է բոլշեւիկը, լսելով դաշնակցականի անունը։

Ձեր բացականչութիւններ, ընկերներ հրաժարուել չէք կարող, դա ձեր ցանկութեան կամ ընտրութեան խնդիր չէ։

Դաշնակցութիւնը վարել է հայ քաղաքական դատը ու բերել է քաղաքականապէս ազատագրուող հայ ժողովուրդը, հասցրել մինչեւ մի որոշ տեղ. այստեղ իրան փոխարինելու է՝ մինչեւ հետեւեալ կայանը՝ հայ բոլշեւիկը։

Այս է պատմութեան ընթացքը։

Հասկացէք ինձ. դաշնակցական կազմակերպութիւնն է, որ դատապարտուած է մահուան (աւելի ճիշտը՝ մեռած է արդէն). բայց գործը մնում է կենդանի։

—

Ասում ես՝ Հայաստան անկախ չէ։

Ի հարկէ, անկախ չէ։ Բայց համեմատիր (անկախութեան տեսակէտից) իրերի այսօրուայ դրութիւնը նախապատերազմեան դրութեան հետ եւ տես, թէ ինչ մեծ թռիչք է կատարուած։

Յիշէ՛ր, թէ պատերազմի նախօրեակին ինչ ոգեւորութիւնով ողջունում էինք եւրոպական "կոնտրոլէօրներ" հաստատելու ծրագիրը Թուրքահայ վիլայէթների մէջ եւ թէ ինչպէս երազում էինք զեմստւոյական ինքնավարութիւններ ստանալ Անդրկովկասեան Հայաստանի համար... բայց չէ՞ որ Մեասնիկեանի կամ Լուկաշինի կառավարութիւնը մի քիչ աւելի է, քան եւրոպացիների վերհսկողութիւնը Թուրքահայ վիլայէթների վրայ կամ զեմստւոյական հաստատութիւնները Անդրկովկասում։

Տարբեր խնդիր է, թէ այդ "աւելին" չի համապատասխանում մեր կորուստների ու զոհաբերութիւնների չափին։ Դրա մասին մենք պիտի մտածէինք 1914 թւին, երբ կազմում էինք կամաւորական խմբեր. աւելի առաջ — երբ հիմնադրում էինք Դաշնակցութիւնը. էլ աւելի առաջ — երբ ոգեւորւում էինք Րաֆֆիի վէպերով ու Գամառ-Քաթիպայի "ազատ երգերով"...

Անկախ չէ Հայաստան, այո. բայց մի շատ մեծ քայլ է արել դէպի անկախութիւն եւ հետեւեալ քայլը անելու համար պէտք է ամրացնի արդէն նուաճած դիրքերը։

Այդ ամրացումը կատարելու է (ու կատարում է) բոլշեւիկեան դրօշակի տակ — ահա՛ թէ ինչու հայ բոլշեւիկները մեր ժառանգներն են։

Ես չեմ ճանաչում հայ բոլշեւիկներին, չունեմ անձնական ծանօթութիւններ, հեռուից էլ հնարաւորութիւն չունեմ հետեւելու նրանց գործունէութեանը, չը գիտեմ իշխող մտայնութիւնը։ Սրտիս խորքում մի յամառ հաւատ ունեմ, թէ նրանք էլ ինձ պէս ու իմ չափ հայ մարդիկ են... կոմունիզմը՝ ինքն ըստ ինքեան՝ արգելք չէ հայերէն զգալու ու հայերէն մտածելու համար։ Չէ՞ որ ես էլ հաւատացեալ կոմունիստ եմ, դաւանում եմ Կրապոտկինի աւետարանը. բայց այդ աւետարանը ոչ միայն չի արգելում ինձ հայ լինել, այլ եւ նոր ու զօրեղ հիմնաւորումներ է տալիս իմ ազգային անհատականութիւնը հաստատելու համար։ Գիտեմ, որ իմ դաւանած կոմունիզմը՝ բոլշեւիկների պետական կոմունիզմը չէ եւ որ բոլշեւիկները հաճոյքով կտրում են ինձ նման արատաւոր կոմունիստների գլուխը։ Բայց սա կապ չունի նրանց "հայ" լինելու աստիճանի հետ։ Պակա՞ս "ռուս" մարդիկ են ռուս բոլշեւիկները։ Ոչ միայն "պակաս" չեն, այլ իսկական ռուս մարդիկ են, ռուս ազգային հոգեբանութիւնով լեցուն ու ռուս ազգային իդէալներով տարուած։

Բայց թո՛ղ որ ես սխալուած լինեմ հայ բոլշեւիկների մտայնութեան մասին, թո՛ղ որ նրանց հոգում միանգամայն խորթ լինի հայ ժողովուրդի քաղաքական անկախութիւնը հայրենի հողի վրայ — նրանք այնուամենայնիւ շարունակելու են մեր գործը, կամայ-ակամայ ամրացնելու են մեր գրաւած դիրքերը, նեցուկ են դառնալու յետագայ նուաճումներին համար։

Դա նրանք անելու են (ու արդէն անում են), նոյն իսկ հակա-

ռակ իրանց ցանկութեան (ենթադրելով, թէ իրք հակառակ ցանկութիւն ունեն)...

Ուզո՞ւմ ես մի խօսք էլ ասեմ, որպէս զի վերջնականապէս համոզուես, որ ես խելառել եմ։ Ահա այդ խօսքը. հայ բոլշեւիկները — դաշնակցականներ են, միայն դաշնակցականները այսօր, աւելի դաշնակցական, քան դու եւ ես:

Որովհետեւ այնտեղ, ուր ես ու դու անզօր ենք այլ եւս, նրանք փոխարինել են մեզ ու կատարում են մեր կեանքի գործը։

Անկախ չէ Հայաստան...

Բայց մինթէ մենք երբ եւ իցէ կարծե՞լ ենք, թէ կարող ենք կազմել լիակատար անկախ պետութիւն։ Մինթէ չը գիտէինք նոյն իսկ մեր ոգեւորութեան ու արբեցման գագաթնակէտին՝ որ անկախ չենք կարող լինել, որ անխուսափելիօրէն "կախուած" պիտի լինենք մէկից...

Ի հարկէ, գիտէինք եւ այդ գիտակցութեան հետեւանքով էր, որ պետութիւն կազմելու առաջին իսկ օրից այնքան որոնեցինք մի "մանդատէօր"։

Հարցը նրանումն էր միայն, թէ ո՞ր աստիճանի կախուած պիտի լինենք եւ ումի՞ց։

Հարցը լուծուեց յօգուտ Ռուսաստանի եւ Հայաստանի պետական անկախութիւնը սահմանափակեց Մոսկուայի շատ ակտիւ վերահսկողութիւնով. Գուցէ մեզ համար գերադասելի էր Ամերիկան... Բայց պատմութիւնն ունի իր լօգիկան, որ մենք անկարող ենք փոխել. ամենաշատը, որ կարող ենք անել (ու պէտք է անենք) — դա այն է, որ հասկանանք, հաշւի առնենք ու օգտագործենք կարելին։

Խորհրդային Հանրապետութիւնը — անկախութեան այն maximum է, որին ընդունակ է Հայաստան այսօրուայ պայմանների մէջ։

Եւ սա քիչ բան չէ։

Յամենայն դէպս, այսօր Հայաստանի ներկան ու ապագան ապահովուած է շատ աւելի, քան էր 1920 թ. նոյեմբերին, երբ մենք նստած էինք Երեւանում եւ ինքներս էինք վարում պետութիւնը։

Յիշի՛ր այն օրերը։

Յիշի՛ր, որ օրհասական ժամին, երբ մենք սպառել էինք արդէն մեր վերջին ուժերը, բոլշեւիկները ապարել իջան, խորտակեցին մեզ, բայց երկրին պաշտպան կանգնեցին։

Սա իրողութիւն է։

Իրողութիւն է եւ այն, որ այսօր չկայ ոչ մի ուժ, որ կարողանար փոխարինել Հայաստանում բոլշեւիկներին։ Բոլշեւիկները պէտք են Հայաստանին:

—

Որքան հասկանում եմ, դու եւս չես հերքում այս շատ պարզ ճշմարտութիւնը. բայց պահանջներ ունես, որոնք չեն բաւարարուած եւ ահա այստեղ է, որ հակադրում ես բոլշեւիկներին Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը։

Ո՞ւր է "միացեալ" Հայաստանը, հարցնում ես դու. ունե՞ն բոլշեւիկները այդ պահանջը իրանց դրօշակի վրայ։

Չունեն։

Իսկ մենք, որ շարունակում ենք կրկնել այդ պահանջը մեր կուսակցական որոշումների մէջ — ի՞նչ հեռանկարներ ունենք առջեւներս։ Քաղաքական լուրջ պահա՞նջ է դա, թէ մի անբովանդակ ֆորմուլ, որ կրկնում ենք միայն մեզ մխիթարելու, մեր սիրտը հովացնելու համար։ Ի՞նչ իրական բովանդակութիւն ունի այդ պահանջը այսօր, 1923 թուական Յունիսին, բնաջնջուած թուրքահայութեան ու յաղթական Թիւրքիայի հանդէպ։

Ո՞ր "երկու" Հայաստաններն են, որ պիտի միացուեն։

Փորձենք մի քիչ զգաստ լինել — չէ՞ որ պետական մարդու առաջին պարտականութիւնն է դա։

"Երկրորդ" Հայաստանը գոյութիւն չունի այլեւս։

Ցաւալի է այս խօսքը. բայց խօսքը չարտասանելով կարելի՞ է փոխել իրականութիւնը։

Սեւրի դաշնագիրը ստորագրելու շրջանում մենք դեռ ունէինք որոշ յոյսեր. կարո՞ղ ենք ասել նոյնը այսօր։ Ո՞վ պիտի հանէ Թիւրքիայի ձեռքից հայկական վիլայէթները, ուր մի հատիկ հայ չի մնացել այլեւս։ Ո՞վ պիտի դուրս քշի այնտեղից թուրքական բանակը ու քրդական աշիրաթները։ Ո՞վ պիտի հաւաքի աշխարհի չորս կողմը ցրուած թրքահայութեան բեկորները, բերի տուն, շէնացնի աւերուած երկիրը, ապրելու ու աշխատելու հնարաւորութիւն տայ։ Ո՞վ պիտի պաշտ-

պանի երկարաձիգ սահմանները ու արգելի Թուրքերին ներս խուժելու երկիր...

Այդ բարդ ու շատ դժար գործողութիւնները կատարելու համար ո՞վ պիտի մատակարարի Հայաստանին քաղաքական օգնութիւն, ռազմական ոյժ ու վագոններով ոսկի։

Բոլշեւիկները "միացեալի" պահանջ չեն դնում...

Այժ. իսկ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը կարո՞ղ է լրացնել բոլշեւիկների այդ պակասը։ Ո՞ւմ եւ ի՞նչ ոյժի վրայ յենուած պիտի կատարի նա այդ հսկայական աշխատանքը — դրսի ոյժի, հարկաւ, որովհետեւ ներսում Թուրքն է նստած։

Կրկնում եմ, 1919—1920 թուականներին մենք դեռ կարող էինք տարուել խաբուսիկ յոյսերով. բայց այսօր, երբ մի ողորմելի Homeն անգամ չը գտաւ պաշտպանութիւն — իրաւունք ունի՞նք կոյր ու խուլ մնալու իրականութեան առջեւ։

Ասում ես, որ պայմանները կարող են փոխուել ու Թիւրքիայի անդամահատման խնդիրը կարող է նորից դրուել դիւանագիտական սեղանի վրայ...

Մօտիկ ապագայի համար այդպիսի հաւանականութիւն ես չեմ նախատեսնում (դու նոյնպէս)։ Աւելի հեռաւոր ապագայում անկարելի չէ եւ այդ։ Բայց ինչո՞ւ չը ենթադրել միաժամանակ, թէ փոփոխուած քաղաքական պայմանների մէջ բոլշեւիկներն էլ կը փոխեն իրանց այսօրուայ ընթացքը ու կը պահանջեն ոչ միայն "միացեալ", այլ նաեւ "ծովից-ծով" Հայաստան։

Եթէ Օսմանեան կայսրութեան կազմալուծումը պատմական պրոցես է, չէ՞ որ նոյնքան պատմական պրոցես է նաեւ ռուսների առաջխաղացումը դէպի տաք ծովերը։

Այդպիսի ենթադրութիւններով չէ, որ պիտի ղեկավարուի մի քաղաքական կուսակցութիւն, այլ իրական կացութիւնով։

Իսկ իրականութիւնը այն է, որ "միացեալ Հայաստանը" — մի անբովանդակ խօսք է, ուրիշ ոչինչ։

Այսօր կարելի է խօսել ոչ թէ երկու Հայաստանները միացնելու, այլ միայն Հանրապետութեան սահմանները մի քիչ լայնացնելու մասին — թէկուզ մինչեւ 1914 թուականի գիծը։ Եւ այս խնդիրը թերեւս կարողանայ լուծել Խորհրդային կառավարութիւնը, յենուած

Ռուսաստանի վրայ, բայց ո՛չ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, յենուած... չը գիտեմ ո՞ւմ վրայ (արդեօք հայասէր պաստօրների՞ ու փիլիսոփայութեան դոքտօրների՞ վրայ)։

—

Լսել եմ ու գիտեմ հետեւեալ առարկութիւնները.

Թուրքերը վախենում են Ռուսաստանից եւ քանի որ Հայաստան ռուսական օրբիտի մէջ է, երբեք չեն զիջի գրաւած դիրքերը — օրինակ՝ չեն դատարկի Կարսը, որովհետեւ սա անհրաժեշտ է իրանց սեփական ապահովութեան համար։ Իսկ եթէ Հայաստան կտրուի Ռուսաստանից (այսինքն, ներկայ Խորհրդային իշխանութիւնը տեղի տայ մի ուրիշ իշխանութեան — ասենք՝ մեզ, դաշնակցականներիս), Թիւրքիան ապահովուած կը զգայ իրան ու աւելի զիջող կը լինի սահմանային վէճերում. կը համաձայնի վերադարձնել մեզ ոչ միայն Կարսն ու Սուրմալին, այլ գուցէ աւելացնի վրան նաեւ Բասէնն ու Ալաշկերտը...

Վայե՜լ է քաղաքական կուսակցութեան այսպիսի маниловщина։

Թէ Թուրքերը վախ ունեն Ռուսաստանից, նախատեսնում են ընդհարումներ ապագայում (գուցէ եւ ո՛չ հեռաւոր) ու ամէն կերպ կ'աշխատեն ամուր պահել իրանց սահմանները (օրինակ՝ պահել իրանց ձեռում Կարսը) — դրա վրայ ես չեմ կասկածում։ Իսկ աւելի չեմ կասկածում, որ Ռուսաստանից անջատուած Հայաստանը ոչ մի երկիւղ չի ներշնչի Թիւրքիային։

Բայց — հարցնում եմ — ինչո՞ւ համար Թուրքերը հողային զիջումներ պիտի անեն այդ անվտանգ Հայաստանին։

Ե՞րբ եւ ո՞ր պետութիւնը այդպիսի մեծահոգութիւն է ցոյց տուել իր թոյլ հարեւանի հանդէպ, որ մենք իրաւունք ունենայինք Թուրքերից սպասել այդ։ Ինչո՞ւ համար, ինչի՞ց ստիպուած կամ ինչի՞ց դրդուած Թուրքը պիտի վերադարձնի մեզ Կարսը։ Աւելի հաւանական չէ՞, որ երբ իր դէմը չունենայ այլ եւս ռուսական բանակը, ձգտի միանալու՝ Հայաստանի վրայով՝ ազգակից ու կրօնակից Ադրբէյջանի հետ, այսինքն՝ ձգտի նոր նուաճումների եւ ոչ զիջումների...

Մեր սահմանների ընդլայնացման խնդիրը կարելի է լուծել միմիայն Ռուսաստանի վրայ յենուած, որովհետեւ միակ Ռուսաստանը կարող է ստիպել Թուրքերին ետ քաշուել եւ սա միակ գործնական միջոցն է

հողեր գրաւելու համար. մնացածը միամտութիւն է կամ ինքնախաբէութիւն։ Այսինքն՝ այստեղ եւս եթէ կայ որ եւ է յոյս — դարձեալ բոլշեւիկների վրայ է եւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը բան չունի անելու։

Բոլշեւիկների, ասում եմ, որովհետեւ խօսքս այսօրուայ մասին է եւ ոչ անյայտ ու անորոշ ապագայի մասին։

Իսկ դու միտումնաւորապէս շեշտում ես այդ անյայտ ու անորոշ ապագայի վրայ ու այդտեղ կենդրոնացնում՝ քո արգումենտացիայի ծանրութիւնը։

Ներկայ դրութիւնը կարող է փոխուել, ասում ես դու։ Ռուսները կարող են թողնել մի օր Հայաստան ու տուն վերադառնալ՝ իրանց սեփական գործերը կարգաւորելու՝ ինչպէս արին 18 թւականին։ Կարող են նորից թողնել մեզ երես առ երես թուրքերի դէմ ու նորից հարկադրել մի ընդհանուր լեզու գտնելու նրանց հետ... եւ ահա այդ օրուայ համար է, ասում ես, որ Դաշնակցութիւնը պէտք է պահի իր գոյութիւնը։

Ե՞րբ է գալու այդ օրը եւ գալո՞ւ է արդեօք երբ եւ իցէ։ Այդ մենք չը գիտենք — ոչ ես, ոչ դու։ Գիտենք միայն, որ այսօր — այդ օրը չէ։

Հարցնում եմ քեզ. կարո՞ղ է մի քաղաքական կուսակցութիւն պահել իր գոյութիւնը մի անյայտ ապագայի համար, երբ ներկայում բան չունի անելու.. չէ՞ որ այսօրուայ անգործունէութիւնը արդէն սպանելու է իրան. առանց գործի ի՞նչ գոյութիւն։

Յետոյ՝ ո՞վ քեզ ասաւ, թէ քո նախատեսած դէպքում Հ. Յ. Դաշնակցութիւնն է փրկելու Հայաստան։

Երեւակայիր, թէ օրը եկել է արդէն. ռուսներ չկան, թուրքերը տէր են դրութեան, անհրաժեշտ է հասկացողութեան գալ նրանց հետ, անուշի կապել։ Վստա՞հ ես, որ մենք՝ իբրեւ կուսակցութիւն՝ ձեռնահաս դերակատարներ ենք այդ դերի համար։

Ի՞նչ նկատումներով թուրքերի աչքում մենք հաճելի կամ ընդունելի բանախօսներ պիտի լինենք։

Որովհետեւ խռո՞վ ենք եղել բոլշեւիկների հետ... բայց չէ՞ որ մենք խռով ենք եղել այն ժամանակ, երբ իրանք թուրքերը բարեկամ են եղել բոլշեւիկներին, վարել են նրանց հետ ընդհանուր քաղաքականութիւն։ Մենք ըմբոստացել ենք բոլշեւիկների դէմ, երբ նրանք դաշն են կապել թուրքերի հետ Բրէստ-Լիտովսկում եւ այդ դաշնը

քանդելու համար պատերազմել ենք մենք։ Չէ՞ որ հակառակ ենք եղել բոլշեւիկներին ոչ թէ թուրքերին սիրելու պատճառով, այլ որովհետեւ թուրքերին ու բոլշեւիկներին հակառակ բանակումն ենք եղել, Անտանտի հետ։ Չէ՞ որ մենք ենք եղել, որ պահանջել ենք Թիւրքիայից "Ծովից-ծով„ Հայաստան — եւ Կիլիկիա, եւ Խարբերդ, եւ Սվազ, եւ Տրապիզոն։ Չէ՞ որ մենք ենք եղել, որ ստորագրել ենք Սեւրի դաշնագիրը — մի դաշնագիր, որ գալիս էր կտրելու թուրքերի գլուխը։ Չէ՞ որ մենք ենք եղել, որ կոչ ենք արել Եւրոպային ու Ամերիկային՝ բանակներ բերել Թիւրքիա ու հաստատել մեր իշխանութիւնը այն երկիրներում,* որ թուրքերը անվիճելիօրէն իրանցն են համարում։ Վերջապէս, չէ՞ որ մենք ենք եղել, որ մեր գոյութեան ամբողջ ընթացքում անընդհատ կռուել ենք թուրքերի դէմ...

Ի՞նչ վստահութիւն կարող ենք մենք ներշնչել թուրքերին, ինչո՞ւ նրանք աւելի պիտի սիրեն բանակցել մեզ հետ, քան որ եւ է ուրիշի հետ։

Թերեւս հաշուի առնելով մեր ուժը՞...

Բայց թուրքերը տեսան արդէն այդ ուժը իր գագաթնակէտին — այն ժամանակ, երբ մենք մեր երկրի տէրն էինք — եւ՝ կարծում եմ՝ պատկառելու առանձին պատճառներ չունեն։

Եթէ մենք ուրիշ ոչ մի մտահոգութիւն չունենայինք, բացի թուրքերի հետ հասկացողութեան գալու անհրաժեշտութիւնը — այդ մէկը բաւական էր արդէն, որ ասէինք թէ Դաշնակցութիւնը պիտի վերանայ ասպարէզից։ Երբ ինքը Թիւրքիան հարկադրուեցաւ հրաժարուել Գերմանիայից ու համաձայնութեան եզր որոնել Անտանտի հետ, նա ամենից առաջ կազմալուծեց Իթթիհատը։

Բնականօրէն կը հարցնես. բոլշեւիկները չկան, Դաշնակցութիւնը չկայ. հապա ո՞վ պիտի խօսի թուրքերի հետ...

Դա տարբեր խնդիր է, որին կը վերադառնամ ու թերեւս կարողանամ բաւարար պատասխան տալ։ Առ այժմ կարեւոր է միայն հաստատել, որ՝ յամենայն դէպս՝ Դաշնակցութիւնը չէ որ պիտի խօսի թուրքերի հետ։

—

Կենակցութիւն միւս հարեւանների, վրացիների ու ադրբէյջանցիների հետ...

Ասում ես, որ այդ կենակցութեան խնդիրը լուծելու համար հարկաւոր է դաշնակցութեան գոյութիւնը։

Բայց, սիրելի NN, դու մոռանում ես, որ այդ կենակցութիւնը կար արդէն Անդրկովկասեան պետութիւնների մէջ — ոչ միայն խաղաղ կենակցութիւն, այլ նոյն իսկ շատ սերտ դաշնակցութիւն։

Կ'ասես, որ Մոսկուայի վախն է, որ պահում է ներկայ modusը...

Թո՛ղ այդպէս լինի։ Փաստն այն է, որ հայ, թաթար ու վրացի բոլշեւիկները յաջողեցրին այն, ինչ չը կարողացանք անել մենք, դաշնակցականներս, մենշեւիկներն ու մուսաւաթականները։

Համաձայնիր, որ դրութիւնը Անդրկովկասում՝ դրացիական համակենակցութեան տեսակէտից՝ այսօր շատ աւելի լաւ է (կամ շատ պակաս վատ), քան էր մեր ժամանակ։ Մարդիկ այլեւս չեն մորթոտում իրար, չեն աւերում գիւղերն ու քաղաքները, չեն մնում օր-գիշեր զէնքի տակ. մարդիկ ազատօրէն գնում — գալիս են, անցնում են սահմանները, առեւտուր են անում, գուցէ եւ քէֆի են նստում իրար հետ...

Ինչո՞ւ այդպիսի վիճակ չկարողացանք ստեղծել մենք։ Չէինք ուզում, չէինք հասկանում անհրաժեշտութիւնը։ Հասկանում էինք, ուզում էինք ու շատ էլ աշխատեցինք — անկեղծօրէն աշխատեցինք — բայց յաջողութիւն չունեցանք։

Ինչո՞ւ չկարողացանք եւ ի՞նչ երաշխիք, թէ ապագայում աւելի շնորհալի կը լինենք, քան էինք անցեալում։

Կան վէճեր, որ մենք՝ անդրկովկասցիներս՝ փոխադարձ համաձայնութեամբ, առանց դրսի միջամտութեան, չենք կարողացել ու այսօր էլ չենք կարողանում լուծել (յիշիր մեր սահմանահան բանակցութիւնները...)։

Վրաստան ուզում է ապահովեցնել իր գերիշխող դիրքը Անդրկովկասում, ձգտում է ամփոփացնել իր «պատմական» կոչուած սահմանները, չի ուզում հրաժարուել ոչ միայն Ախալքալաքից ու Արդահանից, այլ նաեւ Լոռիից — գեթ Փամբակի վրայ էլ աչք ունի։ Ադրբէջանը բնականօրէն ուզում է միաձուլել, կապել Թիւրքիայի հետ. տնտեսական ու աշխարհագրական նկատումներով չի կարող հրաժարուել հայկական Ղարաբաղից, իսկ ազգային նկատումներով՝ Շարուր-Նախիջեւանից։ Հայաստան, որ ամենից համեստն է (որովհետեւ ամենից թոյլն է), այնուամենայնիւ պիտի ապահովի մի minimum minimorum՝ իր

պետական գոյութիւնը կարելի անելու համար. Նա չի կարող պարփակուել երեք ու կէս գաւառի մէջ (Երեւան, Նոր-Բայազէդ, Էջմիածին ու Շիրակի կէսը). Եթէ հրաժարուի Ախալքալաքից յօգուտ վրացիներին, Լոռին այնուամենայնիւ պիտի պահանջի իրան. Եթէ հրաժարուի լեռնային Ղարաբաղից յօգուտ Ադրբէջանի, Շարուրն ու Նախիջեւանը այնուամենայնիւ պիտի պահանջի իրան. Եթէ յօգուտ յաղթական Թիւրքիային հրաժարուի Կարսից, այնուամենայնիւ չի կարող հրաժարուել Սուրմալուից ու Կաղզուանից... Յետոյ՝ Հայաստան ելք չունի դէպի լայն աշխարհ. Եւրոպայի հետ նա պիտի հաղորդակցի Վրաստանի վրայով, ուրեմն Վրաստան պիտի տայ նրան եթէ ոչ տերրիտորիալ ելք, գոնէ լրջօրէն ապահովուած տրանզիտ։

Բայց ոչ Թիւրքիան, ոչ Վրաստանը, ոչ Ադրբէջանը չեն համաձայնում բաւարարել հայերին՝ նոյն իսկ այդ minimal չափերով։

Ի՞նչ երաշխիք, որ եթէ վաղը հաւաքուենք մի կանաչ սեղանի շուրջ մենք, դաշնակցականներս, անդօրացիների, վրացի մենշեւիկների ու թաթար մուսաւաթականների հետ — աւելի զիջող ու խոհեմ կը լինենք, քան էինք 1918ին, 19ին, 20ին ու մինչեւ այսօր էլ — նոյն իսկ այստեղ, արտասահմանում, ուր միայն պարապ, զուտ տեսական զրոյցներ կարող ենք անել...

Ցաւալի ու ամօթալի է, բայց փաստն այն է, որ մենք դեռ չենք հասունացած մեր վէճերը ինքներս հարթելու համար, որ դեռ եւս հարկաւոր է մի դրսի ոյժ, մի արտաքին հեղինակութիւն՝ Անդրկովկասում միջազգային խաղաղութիւն ապահովելու համար։

Այսօր այդ արտաքին ոյժը՝ խորհրդային Մոսկուան է։

Մի բան շահած կը լինե՞նք մենք, հայերս, եթէ Մոսկուային փոխարինէ Անգորան։

Ես հասկանում եմ վրացի մենշեւիկներին, աւելի եւս հասկանում եմ ադրբէջանցի մուսաւաթականներին, երբ նրանք պահանջում են, որ կարմիր բանակը քաշուի Անդրկովկասից։ Նրանք ինձ չափ խելք ունեն ի հարկէ ու գիտեն, որ այդպիսի դէպքում խօսքը պատկանելու է Թիւրքիային։ Գիտեն, բայց չեն վախենում — պատճառ չունեն վախենալու։

Ազգայնական Ադրբէջանի համար՝ Թուրքական հեգեմոնիան Անդրկովկասում ամենից ցանկալի բանն է, ամենից հրապուրիչ հեռանկարը։ Վրաստանը՝ թերեւս հրաժարուելով Զաքաթալից յօգուտ Ադրբէջանի

ու Ալարիայից յօգուտ Թիւրքիայի, բայց միաժամանակ կլուծնելով իր սահմանները Հայաստանի հաշուին՝ կարող է մի շատ կոկիկ պետութիւն կազմել եւ՝ շնորհիւ յաջող աշխարհագրական դիրքի, յենւած լեռներին ու ծովին, աղգայնօրէն ամիոիւաած իր մէջ՝ կարող է ապրել ու զարգանալ Թիւրքիայի կողքին, առանց սրան միասելու կամ նեղելու, հետեւապէս եւ առանց լրջօրէն վտանգւած լինելու։

Իսկ Հայաստան։ կարելի՞ է ասել նոյնը եւ Հայաստանի մասին, որ խրւած է Աղրբէյջանի ու Թիւրքիայի միջեւ, խանգարում է թէ մէկին, թէ միւսին եւ որ այնքան հեշտութեամբ կարող է վերացւել մէջտեղից...

Գիտե՞ս ինչ է. այն օրը, երբ կարմիր բանակը հեռանայ Անդրկովկասից ու մենք մնանք մենակ (մենակ, որովհետեւ ռուսներին փոխարինող ոյժ ես չեմ տեսնում մեր հորիզոնների վրայ) թուրք-թաթարվրացական բլոքի հանդէպ — այն օր Հայաստանի գոյութիւնը վտանգւած կը լինի մեծապէս։

Ահա թէ ինչու ես ուզում եմ, որ Հայաստան պինդ բռնի բոլշեւիկների փեշից (այնքան ժամանակ, ի հարկէ, որքան բոլշեւիկները իշխում են Ռուսաստանում)։

Բայց դու ասում ես, որ ներկայ դրութիւնը կարող է փոխւել հակառակ մեր ցանկութեան. բոլշեւիկների իշխանութիւնը կարող է խորտակւել Ռուսաստանում կամ բոլշեւիկները՝ ինչ-ինչ պատճառներով՝ կարող են լքել Անդրկովկասը։

Կարող է պատահել եւ այդ։ Ու մենք չենք, ի հարկէ, որ պիտի յաւերժացնենք բոլշեւիկների գոյութիւնը, որքան էլ ցանկանանք։

Բայց, կրկնում եմ. այդ դէպքումն էլ դաշնակցութիւնը անկարող պիտի լինի ներկայացնել Հայաստան ու փրկել դրութիւնը։ Հարկաւոր կը լինեն ուրիշ մարդիկ — ուրիշ անունով, ուրիշ հոգեբանութիւնով, ուրիշ անցեալով (կամ առանց անցեալի)։

—

Երկարացնում եմ նամակս. բայց այնքան բան ունեմ ասելու....

Գրում ես. "այդպէս չենք մտածել մենք Թիֆլիսում, Երեւանում, Զանգեզուրում ու նոյն իսկ Թաւրիզում"։

Այո՛, այդպէս չենք մտածել։ Բայց մի՞թէ դա պատճառ է, որ այդպէս չը մտածենք նաեւ այսօր՝ Պարիզում ու Բուքրէշտում։ Մի՞ թէ նայիր ու տես, թէ ինչ երկար ճամբայ ենք անցել, մինչեւ Թիֆլիսից Երեւան ենք եկել, Երեւանից՝ Զանգեզուր, Զանգեզուրից՝ Թաւրիզ ու Թաւրիզից... չը գիտեմ ուր հասել։

Այդ երկար ճամբան մի բան պիտի սովորացնէր մեզ, թէ ո՞չ։

Թեթեւամտութիւն կամ փոփոխամտութիւն է արդեօք՝ խրատւել, դասեր առնել անցեալից, ճանաչել իրականութիւնը ու ըստ այնմ վարւել։ Նա առաքինութիւն է, թէ ուրիշ բան՝ ասել, թէ այսօր իրաւունք չունենք այսպէս մտածելու, որովհետեւ Երեւանում կամ Զանգեզուրում ա՛յլ կերպ ենք մտածել...

Այդ ի՞նչ անձեռնմխելի ու սրբազան արժէք է մեր "մտածածը", որ չի կարող վերագնահատւել կամ տեղի տալ նոր մտածումների։

Բայց ո՞րն է այն "նորը" իմ մտածումների մէջ, որ այդ աստիճան վրդովեցրել է ձեզ. իսկապէս որ նա նոր է ու հակառակ հինին։

Թերեւս ինքնախաբեութիւն է սա, մտքի տկարութիւն կամ անգիտակցական կեղծիք. բայց ճշմարտութիւնն այն է, որ ես՝ իմ վերաբերմամբ ու ինձ համար՝ այդ "նորը", այդ "այլը" չեմ տեսնում։ Ես ունեմ այն հաստատ գիտակցութիւնը, թէ այսօր մտածում եմ — խօսքս հիմնական մտածումի մասին է — ճիշտ այնպէս, ինչպէս մտածել եմ 1920 թուականին, 18ին, 14ին ու իմ ամբողջ կեանքը։ Այն հիմնական միտքը, որ ղեկավարել է ինձ երկար տարիների ընթացքում, ղեկաւարում է եւ այսօր։ Ես չունիմ նոր պաշտամունք, չեմ կառուցել նոր կուռքեր, մնում եմ հաւատարիմ իմ դաւանած հին աստուածներին։ Այն, որ "նոր" է թւում քեզ, ինձ համար նոյն "հինն" է, հինի շարունակութիւնն ու զարգացումը։

Ինձ արդարացնելու համար չէ, որ շարադրում եմ այս տողերը։ Մեղք լան չէ, եւ ոչ էլ ամօթալի, եթէ մէկը՝ բարեխղճօրէն ու անկեղծօրէն վերաքննելով իր հաւատը՝ տեսնում է, որ սնահաւատութիւն է եղել այն, որ իր պաշտած աստուածները՝ անկենդան կուռքեր են եղել միայն ու դնում է երկրպագելու նոր աստուածների։

Եթէ ինձ հետ պատահէր այդպիսի մի բան, ես իսկի չէի վախենայ կրօնափոխի անունից ու բացայայտօրէն կ'երթայի աղօթելու իմ նոր եկեղեցում։ Բայց եկեղեցին չէ, որ ես փոխում եմ այսօր, այլ միայն քահանան ու ժամկոչը, որ եկեղեցու պարզ սպասաւորներ են եւ ուրիշ ոչինչ։

Ի՞նչ եմ ասում ես։

Ասում եմ. Հ. Ց. Դաշնակցութիւնը այլ եւս անլոր ու անպէտք գործիք է իր կեանքի դատը՝ հայ ժողովրդի քաղաքական աղատագրութեան գործը վարելու համար. նա պէտք է վերանայ ասպարէզից ու տեղ տայ հայ բոլշեւիկներին, որոնք միակ՝ ներկայ պայմանների մէջ՝ կարող են շարունակել նոյն գործը ու արդէն անում են այդ։

Այսպէս մտածելով ու այսպիսի առաջարկ անելով, դաւաճանում եմ ես ինձ, իմ անցեալը։

Ոչ, չեմ դաւաճանում։ Դաւաճանում էք դո՛ք, որովհետեւ գործիքը սիրում էք աւելի, քան գործը։

Ստուած հեռու պահէ ինձ այն մտքից, թէ դուք անում էք այդ գիտակցօրէն։ Ոչ իրաւունք ունեմ, ոչ էլ պատճառ — մի հեռաւոր կասկած անգամ ունենալու ձեր լարի ցանկութիւնների մասին։ Բայց փաստը մնում է փաստ։

Փորձիր մոռանալ մի րոպէ, թէ այս խօսքերը՝ խենթացած ծերուկի ղառանցանքներ են (չէ՞ որ այդպիսի ենթադրութիւններով հարցերը չեն լուծւում, այլ միայն փակւում են բռնօրէն) ու մի անգամ էլ մտածիր... Թերեւս տեսնես, որ իմ ասածը այնքան էլ հեռու չէ ճշմարտութիւնից։

Երիտասարդ ընկերներ, գիտէք որ յաճախ թւում է ինձ, թէ ձեր մէջ մենակ ես եմ մնացել երիտասարդ, իսկ դուք բոլորդ վաղաժամ ծերեր էք, ծերութեան sclérose-ը քարացրել է ձեր միտքը...

—

Հարցնում ես. "անկախ Հայաստանը ցնորք ու խելագարութիւն է արդեօք"։

Ոչ ցնորք, ոչ խելագարութիւն, այլ շատ առողջ, առաջադիմական, կենսունակ ու կենսատու գաղափար, մի հասունացած պահանջ, որ իրականանալու է անխուսափելիօրէն ու արդէն իսկ իրականացած է խոշոր չափերով։

Բառերով չը խաղանք։

"Անկախութիւն" ասածը մի absolu չէ, որ ուժէք ունի միայն որոշ ձեւերի մէջ ու ամբողջական չափերով, իսկ դրանից դուրս՝ ղերծ է։ Եթէ պահանջենք absolu-ն, դա իրաւ որ խելագարութիւն կը լինի։

Հայաստանը Անգլիա չէ, ոչ իսկ Զուիցերիա — չէ ու չի կարող լինել (այսօրուայ մեր մտքի համար մատչելի ապագայում). նրա անկախութիւնը անհրաժեշտօրէն պայմանաւորուած պիտի լինի որոշ սահմանափակումներով։ Մեր գործն է՝ դնալ այդ ճամբով այնքան հեռու, որքան թոյլ են տալիս արտաքին պայմաններն ու մեր սեփական կարողութեան չափը օգտագործել բոլոր հնարաւորութիւնները, ասպարէզ տալ բոլոր ոյժերին եւ՝ յամենայն դէպս՝ խոչնդոտ չը հանդիսանալ, եթէ մէկը գալիս է անելու այն, ինչ որ չենք կարողացել ու չենք կարողանում անել ինքներս։

Բոլշեւիկները զրկեցին մեր հայրենիքը անկախութիւնից, նորից կապեցին Ռուսաստանի հետ...

Իրօ՞ք այդպէս է, թէ՝ հակառակը՝ կապելով մեզ Ռուսաստանի հետ, բոլշեւիկները ապահովեցին անկախութեան այն աստիճանն ու այն ձեւը, որոնք միակ հնարին են այսօրուայ պայմանների մէջ ու դրանով իսկ փրկեցին ապագան։

. . . . . .

—

Գրում ես. բոլշեւիկները "կատարում են ոչ թէ աղգահաւաքման, այլ ազգացրման աշխատանք"։

Ճիշտն ասած, ես չը գիտեմ, թէ ի՞նչ ազգացրման գործ են կատարել բոլշեւիկները, բացի այն, որ մեզ՝ մի քանի հարիւր դաշնակցականներիս՝ դուրս են ձգել հայրենիքից ու դռները փակել առաջներս. համաձայնիր, սակայն, որ սա դեռ "ազգացրում" չէ։

Ճիշտ է, որ բոլշեւիկները չեն "հաւաքում" ազգը։

Իսկ եթէ մենք մնացած լինէինք նրանց տեղը, կը հաւաքէի՞նք։

Հայաստանի սահմանների նեղութիւնը ու տնտեսական վիճակը թոյլ չեն տալիս նորդաղթ — ահա հիմնական արգելքը "աղգահաւաքման" գործի համար։

Բոլշեւիկները չը կարողացան (ասենք՝ չը ցանկացան) ոչ սահմանները լայնացնել, ոչ էլ դգալիօրէն լարելաւել երկրի տնտեսական վիճակը — այդ ճիշտ է։

Իսկ մենք կը կարողանայի՞նք, մեր բոլոր ցանկութիւններով հանդերձ։

Բոլշևիկները եթե չընդլայնացրին սահմանները, գոնե պաշտպան կանգնեցին եղածին։ Իսկ ինչ վերաբերում է տնտեսական վիճակին, իմ ունեցած հատ ու կտոր տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ դրությունը այսօր այնու ամենայնիվ մի քիչ պակաս վատ է, քան եղել է մեր ժամանակ։

Բոլշևիկների տնտեսական սիստեմը՝ մասնաւոր սեփականության իրաւունքի բացասումը՝ անվիճելիօրէն կործանարար է այսօրուայ Հայաստանի համար. եւ սա՝ կուսակցական դիկտատուրայի հետ միասին՝ ներկայ կացութեան սեւ երեսն է։ Բայց չէ՞ որ դրա փոխարէն բոլշևիկները խաղաղեցրին երկիրը, ազատեցին աշխատաւոր ձեռները շինարարութեան համար... բայց սրա մասին գրել եմ արդէն։

Բոլշևիկեան սիստեմը չի կարող վերաշինել մեր աւեր երկիրը, ապահովել նրա տնտեսական զարգացումը։

Բայց սա պատճառ չէ, որ չընդունենք խորհրդային իշխանութեան կարեւորութիւնն ու օգտակարութիւնը, քանի որ կան ուրիշ վտանգներ, ուրիշ ապառնալիքներ, որոնք շատ աւելի մեծ են, քան սոցիալիստական կարգեր հաստատելու վաղաժամ ու անյաջող փորձերի վտանգը։

—

Արդէն երկու անգամ ընդհատել եմ նամակս ու երկու անգամ վերսկսել։ Նկատում եմ, որ կրկնութիւնների մէջ եմ ընկնում։ Բայց ի՞նչպէս անեմ, եթէ դու ինքդ մոռացութեան մէջ ես ընկնում ու կրկին վերադառնում արդէն ծեծուած հարցերին...

Շարունակում եմ։

"Պէտք է ողջունել այն երեւոյթը — գրում ես դու, ու վերջապէս մեր կեանքումն էլ առաջ է գալիս քաղաքական լուրջ շերտաւորում, ստեղծւում են տարբեր ուղղութիւններ։"

Եթէ յիշում ես, նոյն այդ պահանջը դնում էի ես, երբ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը միահեծան տէրն էր դրութեան, աշխատում էի համոզել կուսակցական յաղթանակներով արբածներին, թէ ոչքան վտանգաւոր բան է դա երկրի ու հենց իրան՝ կուսակցութեան համար։

Այո՛, շերտաւորումներ պէտք են։ Բայց երկու պայմանով։

Առաջին. շերտաւորումները պէտք է բղխեն կեանքի պահանջներից, համապատասխանեն իրական դրութեան, գան լրացնելու ոչ եւ է հասուն նացած ու լուրջ կարիք։ Բոլշևիկեան շերտաւորումը կամ՝ աւելի ճիշտ՝ равненіе фронта по большевизму — կենսական կարիք է այսօր ու պէտք է որ գոյութիւն ունենայ։ Նոյնը չենք կարող ասել մեր մասին. Դաշնակցութիւնը (իբրեւ կազմակերպութիւն, լաւ հասկացիր խօսքս) անցեալի մնացորդ է, մի աւելորդ օրգան, որին կարիք չունի այլեւս օրանիզմը։ Այն կարիքը, որ մատնանիշ ես անում դու, իրական կարիք չէ, այլ սոսկ ենթադրութիւն։ Իսկ մի քաղաքական կուսակցութիւն չի կարող արդարացնել իր գոյութիւնը ներկայում՝ ենթադրեալ ապագայում գործելու համար. երբ գործը գայ, հանդէս կը գան նաեւ գործողներ։ Յետոյ՝ Դաշնակցութիւնը չի կարող լրացնել քո ենթադրած կարիքը, չի կարող ներկայացնել թուրքոֆիլական ուղղութիւն... բայց սրա մասին գրել եմ արդէն։

Երկրորդ. շերտաւորումը պէտք է լինի երկրի ներսը եւ ոչ երկրից դուրս։ Դրսի ոյժերը, լաւագոյն դէպքում, կարող են միայն օժանդակել, բայց ոչ երբեք՝ ղեկավարել երկրի գործերը։ Դու ինքդ հակառակ ես դաղութային կուսակցութիւնների. միայն չես ուզում տեսնել, որ ուրիշ ապագայ չունի Դաշնակցութիւնը, որ նաս արդէն զաղութային է։

Այստեղ ես հանդիպում եմ մի շատ լուրջ դժուարութեան։

Դու իրաւացիօրէն հարցնում ես ինձ. ի՞նչ "օբիեկտիւ տեսակներ" ունեմ ես պնդելու, թէ Դաշնակցութիւնը մեռած է երկրում։ Ես կտրուած եմ երկրից, տեղեկութիւն չունեմ, թէ ի՞նչ է կատարւում այնտեղ։ Դու ասում ես, որ տեղեկութիւններ ունես, ունես նոյն իսկ... ամերիկացի Մ-ի վկայութիւնը։

Դո դիրքը շատ աւելի ուժեղ է, քան իմը եւ իրաւունք է տալիս քեզ ասելու, որ ես ուզում եմ "մեր հիւանդ էմիգրանտական ապրումները փոխանցել ժողովուրդի գլխին..."

Ճշմարիտն եմ ասում քեզ, շատ լուրջ ուշադրութեան առնում եմ այս հանգամանքը եւ կրկին ու կրկին հարց եմ տալիս ինձ. չը լինի՞ թէ իրօք իմ մտածումները "վերացական սիլլոգիզմներ" են միայն, իսկ կեանքը յոլորովին տարբեր թելադրութիւններ է անում։

Որոնում եմ եւ ուզում եմ գտնել իմ սխալը, բայց չեմ գտնում։

Դիտեմ ինչ. ես չեմ հաւատում քո ունեցած տեղեկութիւն-

ներին, նրանց լրջությանն ու օրիեկտիվությանը։ Իսկ Մ-ի վկայությունը համարում եմ միանգամայն սնարժեք, ինչպես անարժեք են բոլոր знатный иностранецների անպատասխանատու խօսքերը, վայրի-վերոյ, պատահական տպաւորութիւնները։

Ինչո՞ւ չեմ հաւատում։

Որովհետեւ այդ տեղեկութիւնները հակասում են իմ զգացողին ու տեսածին, հակասում են իրերի դրութեան ու տրամաբանութեան։ Ես տեսել եմ մեր կուսակցութիւնը Հայաստանում, երբ մենք դեռ այնտեղ էինք. տեսել եմ մեր երկար ճամբին — Պարսկաստանում, Եգիպտոսում, Պոլսում. տեսնում եմ այստեղ, Բալքաններում. ներկայ եմ եղել ու հետեւել զանազան ժողովների, խօսակցութիւններ եմ ունեցել անհատ ընկերների հետ, կարդում եմ մամուլը... եւ եղրակացութիւններս միշտ նոյնն են. կուսակցութիւն չկայ այլեւս։ Դան միայն նախկին կազմակերպութեան լեկորներ, որ իներցիայի ոյժով շարունակում են կրել զանազան անուններ ու իրար թղթեր գրել. բայց կեանք չկայ, որովհետեւ չկայ գործ, չկայ հաւատ ու ոգեւորութիւն։

Եւ ես չեմ զարմանում, որ այդպես է, որովհետեւ տեսնում եմ ու հասկանում պատճառները։

Հակառակն հաւատալու համար ես փաստ պիտի ունենամ, դրական ու շօշափելի. քո ստացած տեղեկութիւնները համոզեցուցիչ չեն ինձ համար, որովհետեւ գիտեմ, թէ որքան անձեռնհաս են տեղեկատուները՝ իրականութիւնը ճշտօրէն ըմբռնելու եւ ճշտօրէն արձանագրելու համար։

Փաստերը — իսկական, անհերքելի փաստերը — բոլորովին այլ բան չեն ասում։

Հետեւիր, վերլուծիր թէ ինչ փոխյարաբերութիւններ են ստեղծուած դաշնակցական պատասխանատու ընկերների, մարմինների ու խմբակների միջեւ եւ ապա ասա ինձ. այդ փոխադարձ անվստահութեան, անհաւանութեան, կասկածների ու մեղադրանքների մթնոլորտում կարող է տպրել կուսակցութիւնը... Մի ասիր, թէ սա գաղութային երեւոյթ է միայն, — ոչ, երկրումն էլ նոյնն էր. այն օրուանից, երբ մենք իշխանութեան գլուխն անցանք, կուսակցական մթնոլորտը թունաւորուեց։

Միշտ, որ երկու տարի աշխատեցանք ու չկարողացանք դումարել՝ քեզ յայտնի պատճառներով՝ ընդհանուր ժողով, որին այնքան կարիք ունէր կուսակցութիւնը. այս անկարողութիւնն ու նրա պատճառները — ապացոյց են արդէն, որ կուսակցութիւն չկայ այլեւս։

Իսկ ամենից պերճախօս ապացոյցը գիտեն որն է։ Խորհրդաժողովում ընդունուած բանաձեւերը։ Մի միայն ոտի տակ հողը կորցրած կուսակցութիւնը կարող էր հանել այդպիսի անբովանդակ, հակասական, ոչինչ չասող, ոչնչի չը պարտադրող ու ամէն բան պարունակող որոշումներ։ Գործ ծրագրող ու գործի ընդունակ կուսակցութիւնը այդպիսի որոշումներ չէր հանի։ Որոշումները ցոյց են տալիս, որ կուսակցութիւնը չը գիտէ իր անելիքը, չունի անելիք եւ զուր փորձեր է անում՝ բառային ֆորմուլների տակ քողարկել իր անկենդանութիւնը։

Այսօրուայ իրականութեան մէջ մի բան միայն կարող էր փրկել Դաշնակցութիւնը, կռիւ մօլչեւիզմի դէմ, կռիւ անվերապահ, ամէն տեղ, ամէն միջոցներով, ամէն կարգի զէնքերով... Բայց որովհետեւ Դաշնակցութիւնը չի կարող — ու եթէ կարողանար էլ՝ չը պիտի անէ այդ, նրան մնում է մի բան միայն, մեռնել։

Իսկ ասել. «Նկատի առնելով որ .. ու ապա նկատի առնելով... բայց որովհետեւ... ու քանի որ... ուստի ոչ այս, ոչ այն... կամ՝ եւ այս, եւ այն»... այսպիսի բանաձեւերով կուսակցութիւնները չեն ապրում։

Սա նոյնպես «դամբանական» է, միայն թէ զուրկ շիտակութիւնից ու տղամարդութիւնից։

—

Գրում ես. Խորհրդաժողովը իրաւունք չունի լուծելու կուսակցութիւնը... ի հարկէ, չունի։ Բայց չէ՞ որ ես նկատի եմ առել այդ կարեւոր հանգամանքը ու զեկուցագիրս վերջացրել եմ այնպիսի առաջարկներով, որոնք Խորհրդաժողովի իրաւասութեան սահմաններից դուրս չեն գալիս... Չեմ ուզում կրկնել։ Կարդա զեկուցագիրս վերջի էջերը, եթէ հետաքրքրուում ես։

—

Գրում ես.

«Չեմ հերքում — կարող է գալ մի ժամանակ, երբ աշխարհը խաղաղի եւ մի առ ժամանակի համար մեր հարցն էլ փակուի, այդ դեպ-

քում դուցէ եւ անհրաժեշտ լինի հետեւել քո բռնած ճանապարհին, իսկ այսօր դեռ շուտ է։»

Դիտեմ որ այս մի քանի տողով դու արդէն թափեցիր զէնքերդ ու անձնատուր եղար...

Աշխարհը դեռ չի խաղաղել (ու երբեք էլ չի խաղաղի), բայց «մի առ ժամանակի համար մեր հարցը» փակուած է ու մեր օրը եկել է արդէն — ահա իրականութիւնը։

Գրում ես.

«Ես կ'ուզէի, որ զեկուցումդ շուտ մոռացուէր, եթէ կարելի չէր եղել նրա ընթերցման առաջն առնել։ Եւ միանգամայն աւելորդ ու վնասակար եմ համարում, որ այդ հարցը դարձւի դիսկուսիայի առարկայ...»

Ինչու այդպէս, ում են պէտք այդ զգուշութիւնները, ում համար է այդ մտքի diète...

Ինչու «աւելորդ ու վնասակար» կը լիներ, եթէ կուսակցական շարքերը ծանօթանային իմ զեկուցման հետ։ Այդ ո՞ր օրէնքից դաշնակցութիւնը դառել է այդքան մտավախ։ Ինչի՞ համար փակում էք մի ընկերոջ բերանը եւ միւս ընկերների ականջները...

Եթէ իմ ասածները՝ ad hominem շարժառիթների արդիւնք են, կամ հիւանդ ուղեղի զառանցանք, կամ վերացական սիլլոգիզմներ, զուրկ կենսական հիմնաւորումներից — թողէք որ ընկերները տեսնեն այդ։ Իսկ եթէ ընկերները այնքան միամիտ ու կարճատես են, որ թերեւս չը տեսնեն իմ սիալը — դու՞ հօ այդտեղ ես, դու՞ հօ կայող ես բանալ աչքերը, ցոյց տալ ճշմարտութիւնը...

Դա ոչ միայն չէր լինի «աւելորդ ու վնասակար», այլ՝ ընդհակառակը՝ կը լիներ շատ կարեւոր ու շատ օգտակար գործ։

Կարո՞ղ ես ասել, որ միայն ես եմ ենթակայ «էմիգրանտական հիւանդ ապրումների» ու բացի ինձանից ուրիշ հիւանդներ չկան կուսակցութեան մէջ։ Եւ եթէ ես անբուժելի եմ, կարո՞ղ ես ասել, իրաւունք ունես ասելու, թէ նոյնքան անբուժելի են եւ միւս հիւանդները կամ կէս-հիւանդները... Ինչ լաւ առիթ ու միջոց էր՝ սթափեցնելու վարակածներին եւ предохранительную прививку անելու առողջներին (համաճարակի առաջն առնելու համար)։

Ինչու չօգտագործեցիք առիթն ու միջոցը։

Միանգամայն լուրջ եմ ասում. դու եւ քեզ պէս մտածողները ոչ միայն չը պիտի դնէիք պապանձման կնիք իմ խեղճ զեկուցագրի վրայ, այլ ինքներդ պիտի կոխէիք այն ամէն մի դաշնակցականի աչքը, զօռով ստիպէիք կարդալ, ասէիք. տեսէք թէ ո՞ւր է հասել ձեր աւագ ընկերներից մէկը...

Սա կը ցնցէր կուսակցութիւնը, բողոք ու զայրոյթ առաջ կը բերէր, կ'արթնացնէր թմրածներին, աշխատանքի կը կանչէր ծոյլերին ու անվիրոյթներին, եռանդ կը ներշնչէր, կը ստիպէր սեղմել շարքերը, ամրացնել — մի խօսքով՝ զօրեղ հակաթոյն կը լիներ քայքայման թոյնի դէմ, շարժման մէջ կը դնէր բոլոր կենսական potencia-ները (եթէ սրանք դեռ եւս կան կուսակցութեան մէջ)։

Դուք այդ չարէք։

Ինչու։

Որովհետեւ վախկոտներ էք, սիրելի NN, վախկոտներ։

Դուք աշխատում էք խիստ ցենզուրայի տակ առնել որոնող մտքերը, կողպէքներ դնել բերանների վրայ, թաքցնել ասուած խօսքերը, որովհետեւ վստահութիւն չունէք ձեզ վրայ։

Վախն ու կասկածը լոյն են դրել ձեր իսկ սրտերի մէջ։

Եթէ դու իրօք համոզուած լինէիր, թէ կուսակցութիւնը կենսունակ է, երբեք վնասակար չը պիտի համարէիր իմ զեկուցումը, չը պիտի դժգոհէիր որ նա կարդացուել է Խորհրդաժողովում ու չը պիտի ցանկանայիր որ մոռացուի, որքան կարելի է շուտ։

Հիմա լսիր, թէ ես ինչ եմ ասում։

Ես իմ պարտքը համարեցի գրել այն զեկուցումը — հոգուս պարտքը հանդէպ հայ դատի ու իմ կուսակցութեան։ Մեծ մեղք արած կը լինէի, եթէ չը գրէի։ Պարտք համարեցի ներկայացնել զեկուցագիրս կուսակցութեան գերագոյն մարմնին՝ Խորհրդաժողովին (քանի որ ընդհանուր ժողով անկարելի եղաւ գումարել) ու սպասել նրա որոշումներին։ Որոշումը տեղի ունեցաւ. փակիր բերանդ, լուիր։

Լուծուեցաւ սրանով խնդիրը։

Ինձ համար՝ ոչ։

Այժմ մի ուրիշ պարտք ունեմ կատարելու, այն է՝ հանդիսաւոր Խորհրդաժողովի հրամանին լսելի անել իմ ձայնը։

պիտի աշխատեմ կատարել այդ պարտքը, ինչպէս ու որքան կարողանամ։

. . . .

Յամառութիւն մի համարէք, որ այսօր ես ըմբոստանում եմ ձեր դէմ

Իսկապէս, շատ ծանր է ինձ համար, որ դուք զանազան մեկնութիւններ էք տուել (հաւանականօրէն՝ ապագայում էլ աւելի պիտի տաք) իմ բռնած ընթացքին։ Չէք ամաչում...

Երբ ես լսում եմ շուրջս ղանալան ad hominem բացատրութիւններ թէ ինչու այս մէկը այս արաւ ու այն միւսը այն չարաւ (գիտեմ, որ այդպիսի զրոյցներ պակաս չեն), վրդովւում եմ ամբողջ հոգով, սարսափում թէ՝ ինչպէս ապրել մի մթնոլորտի մէջ, ուր չի մնացել ոչ փոխադարձ հաւատ, ոչ փոխադարձ յարգանք...

Յամենայն դէպս, սիրելի NN, ես ուզում եմ մնալ իմ այն "հին հաւատին", թէ՝ անկախ ու նոյն իսկ հակառակ մարդկային բոլոր կարգի թուլութիւնների՝ կայ նաեւ մի բան — մի սրբութիւն — որ վեր է այդ թուլութիւններից ու կարող է ղեկավարել մարդու միտքն ու գործերը. եւ թէ ոչ արդարութիւն է, ոչ էլ իմաստութիւն՝ մարդու ամէն մի քայլի մէջ որոնել թաքցրած, քողարկած կամ կեղծած շարժառիթներ, յետին մտքեր։

Համբոյրներով՝

Քո

ՅՈՎ. ՔԱՋԱԶՆՈՒՆԻ

Բուքրէշ, 17 Յունիսի 1923։